

5448

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

DALARNA

Mora (Bonäs)

30/1 1933

Eriksson, Rombo Filip, 1933, 1937

Svar på ULMA:s frågelista M 43 Kvarnar
och malning

52 bl.4:o

Tillägg, 1937

2 " "

5448

L.L.

Exc.S.Björklund

1
Landsmålsarkivets frågelista

Kvarnar och malning.

Handkvarnar och andra enklare redskap för malning och krossning.

Ord som beteckna att krossa säd, salt, kryddor m. m. till mjöl eller gryn: Mälä, mala. J ska bötä kvenne ä mälä, jag skall till kvarnen och mala. Gryöpa, gröpa. J ska bötä gryöp-yöp ed lidde ä ig a, jag skall bort och gröpa ihop. Man hade i så fall två olika sorters säd att gröpa [t. ex. korn och havre] det lilla jag har. Man malde ihop de två olika sädesarterna till grovt, grynliknande mjöl. Krossa, krossa. Gnukä, gnugga, gnukä salltä, gnugga salt. Stöta, stöta, när man för ändamålet använde mortel.

Grovsalt krossade man förr till fint salt med tillhjälp av en rundad sten t ungifär.

Dalarna.

Mora.

Rombo F. Eriksson.

Ink. 30/1 1933.

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL. MORA

Fgl. M 43

grypp

2 dubbelt så stor som en vanlig knytnäve]. Den
na kallades saltstien, saltsten, och den sten-
häll på vilken man krossade saltet kallades
salttelf, salthällen. Denna var det dock
ingen bestämd storlek på. Med dessa redskap
har man även tillfälligtvis krossat säd till
mjöl, kaffe, t.e. när man inte hade någon
käpkuven, kaffekvarn av typ fig 1. Dessa
kallades även gnåka, ~~och~~ bestod av ett trä-
stycke urhålkat till ränna med en rullä rulle
som var lika bred som rännan. Delarna
kallades läda, lädan, och rullen, rullen.
De som inte hade någon saltkäll att
krossa salt ^{på}, använde den runda stenen, men
bredde ut saltet på bara bordet. Först slog
man med stenen på saltet för att krossa
de största saltstyckena, därefter gnuggade man
det. Efter en längre tids gnuggning på bord-

saltsten
salthäll

gnåka
f.

rulle (i
kaffekvarn)
saltsten
(om gnugg-
ning på
bord, se...)

3 skivan uppstod det en fördjupning i träet, denna
grop kallades soltgrop, saltgropen. Man be-
rättar, att man under nödär, när man bör-
jade bli utan till och med det allra nöd-
vändigaste, fick nöja sig med att loppa
potatisen i denna grop i bordet, det blev lik-
som litet smak på potatisen av det salta
träet.

Saltgrop
(= Saltgrar)

Mortlar av trä användes också för krossning
av kaffe. (och peppar) Denna kallades trämortel, trämor-
tel. Mortlar av metall har också använts
långt tillbaka i tiden. Den vanligaste typen
var fig 2 och 4, av trä. Ståten var av samma
typ som fig 4, såväl mortel som ståt belt o-
skodda. Storleken på mortlarna var ganska oli-
ka, men vanligaste var mellan 6 och 7 tum hög.
Dem ståtet i gråhåd sund ed dem add i
mörtelen, de ställe eller ^(och) vred (gnuggade) söm-

Mortel
(Chäm)

4 der det man hade i morteln. Senapskvarnar
med lerskål och järnkula förekomma icke.
Fig 4 kallades endast mortel.

Potatiskvarnar för krossning av potatis: Pär-
kvenn, potatiskvarn.

För krossning av potatis vid brännvinstill-
verkning, jfr. svaret på frågelistan 6. "Bränn-
vinsbränning".

Med ordet kvenn ~~kvenn~~ avses kvarnar
för malning av säd, vilken drejts med vat-
tenkraft. Handkvarnar ~~kvenn~~ [hembkvarnarna] kalla-
des för norrkv^a fig 8. Dessa användes i hem-
men till att mala salt och säd med. Van-
ligen har man haft ett ^{slags} ~~starkt~~ bord eller
lave, lave med fötter [leen] på vilka ^{handkvarnar} stenar-
na lågo under malningen. Själva laven
kallades myjällärⁿ, myjällären. Den hade inget
hål för mjölets bortskaffande, man sopade

norka
(häm)

myjällär
~~kvenn~~

5 ihop mjölet i ett hörn, och tog sedan reda på det med tillhjälp av en liten skuffel.

Norrka liknade till typen fig 8. Två tunna stenar med hål för matningen, den övre stenen försedd med handtag för kringriding, en dubbel i mitten på den undre.

Den undre stenen kallades unnästienn, understenen. Den övre stenen kallades löpär löparen. Hålet i mitten på denna kallades kvännögat, kvännögat. (Handtaget på kvännögaten kallades kvännanntää, kvännhandtag, handtag. Järnet som satt tvärs över kvännögat kallades kvännakksäd, kvännacet.

Kvännar som liknat fig 6. ha icke förekommit här i byn.

Norrka har skapat ett ordstäv här i byn. Ett fruntimmer som pratar mycket kallades av gammalt för norrka, och man

norrka
(känn.)

löpär

kvännanntää

kvännakksäd

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson, 1933

DAL. MORA

Frgl. M 43

6 brukade säga om ett sådant fruntimmer:
ellunn går iemint léså norrka, man
går jämt och ständigt som en norrka.
Allra tillfälligtvis kunde ^{man} mala litet säd
utan att använda sig av mjölkären. Allan
bredde då ut ett lakan på golvet, lade
stenarna på detta, satte sig på golvet
med stenarna mellan knäna och malde
på detta sätt.

När man använde laven med ben var
den understa stenen fäst vid denna på
så sätt, att man slog ner små dubbar
eller spikar runt stenen. På dessa hand-
kvarnar reglerade man avståndet mellan
stenarna genom att invid kvarnögat an-
bringa [eller ta bort] en eller flera små
läderbitar. Att ställa in kvarnstenarna på
lagom avstånd från varandra kallades

mala v.
(Chänv.)

obs.

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL. MORA

Frgl. M 43

7 ~~En~~ litt (tyndj) stienn, att lätta (~~och~~ tynga) lätta v.
kvarnstenen, = kvenne, kvannen. Kvenne gör tynga v.

fuorrt älld fuallut että so wattnä i.
Kvarnen går fort eller sakta efter så vat-
ten- [tillgången] är.

För de frågor i frågelistan som här läm-
nas besvarade finns ingen särskild beteck-
ning för Bonäs.

Tätningen kring smisen i understenen kal-
lades diktningdje, diktningen, eller bussen, bussen.
bussen. Denna hålls tät med trasor.

Inga mekaniska anordningar för att un-
derlätta dragandet av kvarnen förekommo.

På handkvarnarna fanns varken utväx-
ling eller drev. Icke heller har man haft
kvarnar som drivits av hästar [vandring].

I vanliga fatt skättes en handkvarn av
en person, vilken matade med den ena

8 handen, och drog med den andra. Slågon
kornbehållare hade man inte på dessa
handkvarnar, man hällde säden direkt
ur säcken i kvarnögat, malde slut
på detta och påfylldes igen.

Maljet man malde på på handkvarn
kallades vanligen gryöpå | gräpet.

B. Vattenkvarnar.

Vatukvännär, vattenkvarnar. (Kvarnar med
lodrätt ställt vattenhjul kallades fuätvisskär,
fotvishor. "Skvalta" användes icke i betydelse
"dålig kvarn i allmänhet." Eche heller
"mälla" förekommer.

Alla anordningarna i en skvaltkvarn kalla-
des med ett gemensamt namn endast kvänne,
kvarnen. (Kvarnbyggnaden) kallades kvänn-
äusa, | kvarnhuset. De olika qvönings i
byggnaden kallades. (den övre: upp-å, opp-på;

m.
grope B16
adv

fotvishor

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL. MORA
Frgl. M 43

kvännhus

uppe-å
adv.

9 den undre: innundä, innunder. Kvannbrunn,
kvannbron.

Om kvarnarnas läge i förhållande till byn.
Omkring Bonäs hade man flera skvattkvarnar.
Efter bäcken i södra delen av byn
hade man två kvarnar, vilka benämndes ef-
ter sitt läge, den som låg närmast byn
[överst alltså, räknat efter bäckens lopp mot sjön]
kallades yffstkvannen, översta kvarnen; den an-
dra som låg längre ner på åkern mot sjön
till, kallades äistkvannen, yttersta-
kvarnen.

En kvarn låg nedanför norra delen av
byn, och denna kallades äindjkvannen, ängs-
kvarnen på grund därav, att den del av åkern
där kvarnen låg kallades äindjä, ängset. Den
sistnämnda kvarnen var byggd vid en rela-
tivt liten bäck, vattnet räckte aldrig till,
och varför man måste avhjälpa vattenbristen

överst
yffst

10 genom av | göra en massa diken som myn-
nade ut i ^{kvorn} (bächen). Detta kallades: ~~de~~ läits
bötä si wättnä, | att dika till sig vattnet. dika
Även vid hem-fäbodarna byggde man flera
skvaltkvarnar. Enbart vid Råbjörka fäbodas
hade man tre kvarnar, vilka alla uppkalla-
des efter sina respektive huvuddelägares namn.
Dessa namn voro Stuskwenne [av släkten
Stusa; Tek-kwenne [av släkten Tek]; ollusä-
kwenne, "mosskvarnen" = [av släkten ollusä-
skrivet "Olmats"].

Beteckning för "kvarndamm": Kwenn-damⁿ, kv^arn-dammⁿ
kv^arn-dammen. De olika delarna av dam-
men: Däm-weddje, dammväggen. Däm-luck^a,
dammluckan, = i övre ändan av kvarnrännan,
kallades även st^app-luck^a, stoppluckan. Denna
placerades även ibland mitt på kvarnrännan.
Inga i botten fästa järn, som skulle hålla dammen.

dika

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL. MORA

Frgl. M 43

kv^arn-damm
(h^anv.)
v^agg

11 luckan i rätt läge förekommo. Dammluckan bestod blott av ett bräde som man sänkte ner, när kvarnen skulle tagas i bruk. Blev det för mycket vatten i dammen rann överflödsvattnet över denna bräda eller lucka. Den plats där vattnet rann över kallades ävefall, avfall "avfallet," = dar ivyrfloödsvattnä tiep unnda, där överflödsvattnet rann undan, alltså (själva fävolppsöppningen). Ingen avloppsränna förekom i vanliga fall.

Beteckning för "kvarnränna [m]:" Kwennrenna, kvansänna kvarnrännan. Någon underbyggnad under (kvarn) kvarnrännan förekom i regel icke, denna var nämligen icke längre, än att den stod utan stöd, den ena ändan vilade på kvarnhusväggen, den andra på dammväggen, = detta gäller naturligtvis endast ifråga om skvattkvarnar. Ram av fyra sammanknäppta trä

19 som skulle hålla samman kvarnrännan
förekom icke.

Beteckning för "dra upp = öppna luckan": Drä-^o
kw-enne, dra på kvarnen. | Stäng~~as~~ med vil-
ken man stannade kvarnhjulet | kallades
stjäppstaundje³⁸, stoppstäng~~as~~. Denna sattes
ner genom ett hål i golvet och vidare
mellan skovlarna i vattenhjulet.

Vattenhjulet i en skvaltkvarn a. kallades
kw-enkklubba, kvarnklubban. Hjulets axel kalla-
des endast akhsulln, = axeln, axeln, och var till-
verkad av furuträ. Skovlarna [b.] i denna kalla-
des skävlar, skovlar. En järnring på varde-
ra sidan om skovlarna: jernringgär, järn-
ringarna. | Dubbel~~as~~ av järn i nedre änden av kvarn-
kallades näl, nälen. Lagret [d.] som nälen
löper i var av grästen, och hade ingen sär-
skild benämning. Stocken [e.] vid vilken ster-

Stoppstäng
Chimel

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL, MORA

Frgl. M 43

13 nen [lagret] var fastgjord, och som kan höjas
och sänkas om man vill öka eller minska
avståndet mellan stenarna: littstucken^{lak}, lätt-lättstocke
stocken. Inga skruvar förekommo, en ^{fast} träkilar
med vilka man höjde eller sänkte stocken.
Dessa kallades endast gylär; kilar[na]. keil
Stockarna [4] på vilka kvarnlaven vilar kal-
lades bjälkär, bjälkar.
Beteckning för "kvarnlaven": myäl.lär, mjöl-
lären. Namn på stenarna [9-11]: unnästien,
understenen; löpärn, löparen = översta stenen.
Namn på paret stenar: bädä stienär, båda
stenarna. Träramen kring stenarna: myäl-
lärn, mjöllären. Man rakade och sopade
ihop mjölet för hand, samt skypplade upp
det och ner i säcken. Benämning på buss-
ningen i "liggeren" genom vilken sniese, snesen
gick: bussnindje, bussningen. | Den del av

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL. MORA
Frgl. M 43

(levan) smesen som gick genom bussningen kallades
 (åsn) halsen. Långjärnets [smesens] dubb i
 övre ändan var platthamrad och sattes
 in i ett likformigt hål i järnet under
 löparen = akhsåd, acet, kallades också siäg-
låd. Uttryck för att "bussningen blir glapp"
 saknas. (Järn^{nt} med vilket man gjorde
 nya hål för ^{buss-} kilarna kallades bussienn.)
 bussjärnet, där man slog in bussstjäl,
 busskilarna. Bussningen smordes med täm
å isstre, talg och ister. Siäglå, "seglet"
 var infällt i ett spår [som inte hade någon
 särskild beteckning] i undre sidan av "lö-
 paren". Kvarnstenarna voro av grästena, och
 man hade inga järnringar omkring dem,
 varken den övre eller undre. Endast ett
 slag av kvarnstenar förekommo, och dessa till-
 verkades av en del kvarnägare i Bonäs.

hals

segla
 n
 best
 (häm.)
 bussjärn
 busskil

kvarnsten
 Om tillverkning
 av kv. i
 Bonäs, se...

15 Smid-Kallmäs svärva wa lesst kværnstic-
oggärn i byn. Smid-gulbens svärfar var lät-
ta kværnstenshuggaren i byn. Storleken på
stenarna varierade mellan 6 och 7 dm. dia-
meter. Uttryck för att taga upp övre stenen
för hackning: ta upp stien i akk ann,
ta upp stenen och hacka honom [den.]. Dem
akkäd iefa säido o stienm, dar dem add
sonetta widödra akkäd dem miässt, man
hackade hela ~~hela~~ sidan på stenen [inga
räfflor förekommo på dessa stenar], där
stenarna hade gått ihop med varandra så
att det genom långsam rötning uppstått en
mycket slät yta] där hackade man mäst.
Den upptagna stenen lades på två stockar
för att den skulle ligga lagom högt upp
från golvet för arbetets del, samt för att
den skulle ligga stadigt vid arbetet. Dessa

hacka v.
Om hack-
ning av
betarste-
nar, se ...

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933
DAL. MORA
Frgl. M 43

stocher benämndes endast unnäläe, "underlagen", pluralform av "underlag." akk kwennstienn, hacha kvarnstenen. Som ovan nämnts fanns det inga räpflor på dessa kvarnstenar, och man brukade inte sota dem före hachningen, man såg ändå var man hade hachet och var man inte hade hachet. | Flackorna man använde till fuät- wisskstiönöm, potvishstenarna kallades kwenn- akkur eller flatakhar, kvarnhackor eller flathackor = [på grund av att de voro av den flata modellen], fyrkantakkur, fyrkant-hackor användes endast till stenar i större kvarnar där räpflor förekommo.

En mycket slö yxa kallades i dagligt tal för kwennakka, kvarnhacka. Ur ädd du tykht ä ädd sku go te ogg nod minn ienä flakä kwennakku, hur kan

kwenn-
trache f.
(härn.)

17 du tycka att det skulle gå att hugga
något med en sådan kvarnhacka.
Fyrkanthackorna kallades även gickhakkur,
gickhacker, = förekommo icke med lösa
"gickuddar". Namn på de stora kvarn-
stenarnas refflor: refflur, refflor. ~
I en "fotviska" fanns det inga anordningar
för upplyftande av den övre stenen. Man
bände upp den med ett järnspett, stack
sedan under en träkil i öppningen mel-
lan stenarna, samt slog in kilen så pass
långt, att man bekvämt kunde ta tag
med händerna. De want stien störr,
äld änn dugd lyft-änn minn nēvöm,
sedan var inte stenen större, än man
kunde lyfta den med händerna. Man
kan alltså säga, att "verktygen för upplyft-
ning av stenen" bestodo av jiennspettä

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL. MORA
Frgl. M 43

å tjiln, järnspettet och kilen.

Man blir-i tunnare lyft stienom, nu blir jag tuungen lyfta stenar, = att lägga in nya stenar. Där man inmonterat nya stenar brukade man först mala sand och grus för att få dem jämna.

Ta upp kvenne, ta upp ^{stenarna} ~~kvannen~~ för kack- ring? Legg ned stien, lägga ner stenen.

Vid insättning av löparen "riktades" denna med tillhjäp av små näverlappar, vilka sattes in emellan siägla å löparen, segelet och löparen.

Det q. och hackade partiet närmast kvärn- ögat på stenen hade ingen särskild be- teckning. (Den finhackade yttersta ^{av kvärnstenen} kanten) kallades mjölgaun ^{q.} gjera, mjölgängen.

De löshackade stenflisorna kallades stie- skräpä, stenskräpet.

haga

mjölgaun

19. Spannmålsbehållaren vilade på två tvär-
gående åsar vilka voro så långa att man
efter dem kunde spjuta åt sidan spann-
målsbehållaren när man skulle "ta opp
kvarnen. Dessa åsar kallades endast ösär,
åsar. (Spannmålsbehållaren ^{i kvarnen}) kallades i-
bland täut, ibland kwenntäutu, kvarn-
"tuten."

Om anordningar för siktring av mjöl.
se nedan under myölkwennär, "mjölkvarnar".
Den rörliga battnen på behållaren kal-
lades trögla, trygglan eller myöltrögla,
mjöltrygglan. Järnbrakarna med vilka skon
var fäst vid behållaren hade inget namn.
Luchan ställning reglerades [höjdes eller
sänktes] med en rem, virad om en vridlar
pinne. Regleringsanordningen hade ingen
särskild beteckning.

trögla /
(trögla)

20 Höppen, som släpar på löparen och ska-
kar skon har två olika benämningar:
risstuväl, ristvalen, och trittärn, "trittaren" = ristval
hopparen = [att utföra små hopp i följd utan
mellantid: "tritta."] Denna var fäst vid skon
med två plätremsor vilka liksom bildade
två öglor genom vilka man kunde dra-
ga höppen upp och ned.

Dessa kvarnar matade man aldrig för
hand, men det kunde ibland hända
att man hade så dålig säd att mala,
att den "stannade för" [fastnade] i skon,
så att man måste ränsa ur skräpet
med kränderna eller en träpinne, vilken
man sakta förde fram och tillbaka un-
der kvarnens gång. Detta behövde man
dock inte göra annat än när säden var
mycket dålig, uppblandad med agnar, halvm

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933
DAL. MORA
Frgl. M 43

21 och annat skräp:

Chär det var slut i behållaren skulle man skäkä-yr trugglon wäl, skulle man skaka ur skon ordentligt.

Uttryck för att ^{sädes} tömma säcken i ^{sides} behållaren:
alla-ō, slå på, eller alla-ūpi, slå i. slå

Man slog alltid i säden direkt av säcken.

Om andra vattenkvarnar, drivna av vattenhjul med vågrätt liggande axel.

Dessa kvarnar kallades med ett gemensamt namn för myälkvarnar, "mjälkvarnar"; även uttrycket tullkvarnar användes, tullkvarnar.

Dessas modernare, och, jämfört med skvattkvarnar, mycket större dammbyggnader voro försedda med 4 dämlukar, dammluckor. Dessa voro försedda med lukstovar, luckstolar av trä, på framsidan skodda med ett fyra tum brett järn, försatt med fyrkan-

92 tiga hål i vilka man satte in spettet vid
upphissandet av luckan. Kvattendämnen,
kvarndammen hade som sagt 4 luckor, ie
fe tubem, tublukä, en för tuben, tubluckan,
A tri fe ävfolle, och tre för "ävfallet" =
överflödsvattnet. Före år 1886 fanns det van-
ligen inga "priesstrummar"-tuber, utan man
hade samma ränna som för "skvaltorna", fast
något större.

Framför intaget = [tub.lukon] hade man iēna
äisgrind, en isgrind av järn.

Yälbettsen nīdōnād wätūyāle, tjulbäcken
nedanför rattenhjulet. Dessa kvarnar kalla-
des, som ovan nämnts, för mjölkwennar,
mjölkvarnar; tullkwennär, tullkvarnar, och
sammansalskwennär, sammansalskvarnar
före år 1886, enär det före det året icke fanns
någon "nät" på platsens kvarn.

Benämning på vattenhjulet: Yvyr-fallsyälä.
 överfallsjulet. Kvonne gör minn Yvyr-fall.
 kvarnen går "med överfall." Beteckning för
 fördjupningen för vattenhjulet saknas. Under-
 fallsjul förekommo icke.

Beteckning för "hjulaxeln": Yälstuttsen, hjul-
 stocken, vilken var försedd minn nälam,
ie i wärdöra enndam, med nålar, en i
 vardera ändan, ä akksullringga, samt
 axelringar.

Om hjuldubben i stocken lossnade kilade
 man fast den med väldiga kilar, över en
 aln långa och fyr-kantiga i modellen. Uälä
a tjilem swidäd dem upp minn tjilsyette
sä dem wermäd sä ä wärd rätt, hä-
 len för kilarne "swedjäd" man upp med
 kilsyettet, vilket man "wärdä" = glödgade så
 att det blev rätt. Dessa kilar bevos se-

24 dan in i hjulaxeln med en klubba, klubba, vilken bestod av en stock med en i ena ändan fastsittande järnkluns. Det skulle vara tre man som hanterade denna klubba.

Hjulaxeldubbarna löpte i metallager.

Störkuggyölä, "störkugghjulet" = koniska hjulet, som stod i direkt förbindelse med vattenhjulet, läg i kuggyölsgräven, läg i kugghjulsgräven = gropan. Från detta hjul fördes kraften till ett stort, horisontalt liggande kugghjul som benämndes wandringsyölä, wandringhjulet. Det lilla kugghjul som var fastsatt på snäsen, snesen kallades trilla, trillan, denna kunde, [där det fanns två par stenar] hissas upp och ner till "wandringhjulet" om man ville fränkoppla eller tillkoppla "en kvarn" = ett par stenar. Träbeklädnaden på inre kanten av ringen på

25 överfallshjul för att hindra vattnet att rinna igenom hjulet: bottenskävlär, bottenskävlarna. Uttryck för att kuggarna sitta på hjulets ytterkant: upå bosst, på borst, eller: o säidon på sidan. Drevet fästes vid axeln med ett träkilar.

Uttryck för att kugghjul och drev stå för tätt: å trändjä, det tränger; Motsatsen: Å kuggjär yr, det kuggar-ur.

Snordningar för att kunna driva två par stonar växelvis från samma vattenhjul: iss-nytt trillo, hissa nytt trillan, [för den kvarn som inte skulle användas för var gång]. Kvaren a tri par, kvarnen har "tre par". Samman- malstiänär, sammansmalstenar. Förr hade man inga siktstenar. Dem a skräda millo stiänom de dem a sku skräda, de hava skrädat mellan [sammansmal-] stenarna, om

de skulle "skräda." Dem a litte upå löpären
 så ä a kemi fram ielt, de hava lättat
 på löparen, så att säden kommit fram hel.

Som rensmaskin använde man ienn bläs-
mäsän, bläsmaskin vilken gick för hand-
 kraft, och i vilken man bläste ren säden
 när den var allt för upplandad med ag-
 nar, halm och annat skräp. Något skräd-
 verk fanns icke, man skrädade som sagt
 mellan sammanfallsstenarna.

Någon anordning för mjölets sätning fanns
 icke av gammalt. Icke heller fanns det "gryn-
 verk", "grynkrass" eller dylika anordningar.

Avgiften för malning vid tullkvarnar: tull.
Ta tullen, ta tullen = tulla. Avgiften mättes
 med tullkappem, tullkappen, och varierade
 något för [i torkstuga] torkad eller otorkad
 säd. Tullen erlades efter följande mått. För

bet. 2
 beräk-
 ning, se
 I tull. m.
 (m. hänsn.)
 Om kvarntullens
 tull-kapp

27 torikat korn: en kappe pr. tunna. För otorikat
korn: en och en halv kappe pr tunna. För
torikad havre 2 kappar pr tunna. För otorikad
havre tre kappar pr tunna.

Den kista, i vilken den i tull tagna spann-
målen förvarades kallades tulltjista, tull- kullkista
kistan.

Ord och uttryck, som röra vattenkvarnens
gång: Det vatten som skall draga kvarnen
kallas mälurvatten, malvatten. Ä i så lä-
li minn mälurvatten så ä gor bara dåli te
mälä, det är så dåligt med [litet] malvatten
så det går bara dåligt att mala. Ä i bra
minn mälurvatten nu, det är "bra med" mycket
malvatten nu. Ku vä vätuvrist så ä gönt
te mälä, nu är det vattenbrist så det går
inte att mala.

Den i ^{kvarnen} ~~den~~ samlade vattenmängden

28 hållades: hå tema, en "stämna".

Beteckning för det i dammen stillastående vatten: stannvattnä, stad [sta] vatten.

Beteckning för "gott undanfäll": ä i bra unn-däfall, det är bra undanfäll.

Uttryck för att vatten stiger för högt nedanför kvarnen, så att vattenhjulet hejdas;

Bäkwattnä, bakvatten. Ä gör i bäkwattne, det går i bakvatten. Ä gör i käv, det går i käv.

Uttryck för isbildning kring kvarnhjulet under vintern: Ä aisä-ö vättyälä, det "isar på vattenhjulet". Ä tjälär-ö, "det tjälär på".

Då kvarnen fått stå så att hjulet "frusit ner": yälä a frusi passit, hjulet har frusit fast.

Uttryck för att slå bort isen från ^{kvarnens} vattenhjul: Wetts-lös yälä "vächä" lös hjulet. Redskap härför: Äisbell, isbell.

isa a^o

Wächä v.,
bet. 2 i smst.
m. lös
b)

bakvatten

käv

damme
f.

Väderkvarnar ha aldrig förekommit här, var-
för någon beskrivning av wēdärkwennär.
väderkvarnar icke kan göras.

D. Malning.

J ska bötä mälä, jag skall bort och ma-
la. J ska bötä mälä ienn kuppä, jag
skall bort och mala en [icke full] säck.

A fuo iett mälulass firi fämm i mörigus,
det för ~~ett mälulass~~ en kvarnforaz före
kl. 5 i morse. | Skär man inte hade kör-
väg till kvarnen brukade man bära det
lilla man hade, på ryggen, ibland i "bögen"
skinn-ryggsäck | Ann kam ä bär-i-bög,
han kom och bär ^(ord) i bögen.

Stamn på den | spannmål som skulle för-
malas: mälningg, | malning. | A du ställa-
i-ärningg mälningg nu ä, har du ställt
i ordning malningen nu, fyllt säckarna

mal-lass

bätg

malning

med spannmål som skulle malas?

Är va fint mjöl itta, det var fint mjöl
det här. | Är its mjöldammbä i tunnan,

Mjöldamm

det är inte ens ett mjöldamm [kvarn] i
tunnan] när man är utan mjöl. Mjöl-
dammbä, mjöldammet [t. st. av säckar i
vilka man förvarat mjöl.

Uljölsekk, (Mjöl säckar Dessa tillverkades Säck B/c

ibland av kalvskinn och kallades då
kävstjinnsekkar, kalvskinnsäckar; ibland
av svinkud = [skinn], och benämndes då
sväinstjinnsekkar, svinskinnsäckar.

Beteckningar för olika sätt att mala:

Sammanmälå, sammanmala. | Gryöpa, grå. Samman

pa, språda, språda. [Chöta, nöta, förekom
först efter år 1886 i ortens kvarn]. mala

Kamn på sammanmålet mjöl: samman-
mälningg, sammanmalning. Det hände

ibland att man fick lov att mälä-unn, mala om
mala om det mjöl som blivit för grovt.
 Man slog så mjölet i sädesbehållaren igen,
 men man måste då använda sig av en
 liten träpinne som ~~kallades~~ maldärpinne,
 vilken man stuck in i skon på ^{kravet} behål-
laren och ideligen förde fram och tillbaka
 [från den ena sidan till den andra] under
 hela förmalningen.

maldär-
pinne
 vid om-
 malning

Stamn på det som frånskiljes från mjölet:
sädur, sädor; sädär, sädor. Mjölet är illa
 malet: A wa gruäft ä lyött metid itta,
ä sir-äut lesä ann ädd äft meti bärä
maldärn, det var grovt och "fult"=[illa]
 malet det här, det ser ut som om man
 [han] hade malt bara "maldärn"= beteck-
 ning för dålig slösäd, uppblandad med
 halm och agnar.

Uttryck för siktat mjöl: sikktadmjölä, sik-
tadmjöl. Först efter år 1886 började man än-
vända sådana uttryck som nöta, nöta;
stölsikhta, stölsikta [= detta mjöl benämndes
stölsikktadmjölä, stölsikktadmjölet].

Målningg, malning. Ann a mytjy målningg
i dag, han [mjälaren] har "mycken malning"
[mycket att mala] i dag.

Beteckning för "att stänga av mjölet då man
växlar säckar": Ständj trummluckö mess i
lytå sekkom, stäng trummluckan medan
jag byter [om] säckar.

Uttryck för att säden är tillräckligt torr: mälütuorr } mältorr. Nog is itta kuonnä mal-torr
mälütuorrt nu, nog är "det här kornet"
[denne säd] mältorr nu.

Uttrycket mälütuorr, mältorr användes även
vid många andra tillfällen, när det är fråga

om något som är mycket torrt. Om man är mycket törstig brukar man säga: ig i wäl mälutuorr niidi äsem, jag är alldeles ~~mäl~~ torr i halsen. (Mycket torr, fin sand) kallas mäläsarndm, matsanden. När det är långvarig torra på sommaren, så att marken blir alldeles upptorkad brukar man säga: ig i wäl mälutuorrt niidi lotöm, det är alldeles ~~mäl~~ torrt nere i åkern [t.ex. när lotöm, potatislandem].

bet. 2
mäl-torr
"mycket torr"
mäl-sand

Uttryck för att säden och mjålet klibbar vid yttre kanten av kvarnstenarna. ig diägä, "det degar". ig bli ienn diägging millo stienom så bli så skarp lesä gläsä, det blir en degring mellan stenarna som blir hård som glas. ig kvenne diägä av demnda rüem, kvamen ^{blir degig} ~~degas~~ av den där rågen.

deg
bet. 1
v. 1

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933
DAL. MORA
Frgl. M 43

Förr torhade man i allmänhet säden i torrstugö, torrstugorna före malningen. Torstugan var timrad, försedd med dörr i ena gaveln, samt en liten glugg i motsatte gaveln där röken gick ut. Denna glugg kallades torrstugulyörn. Detta ord användes även förr som beteckning för "något mycket smutsigt." Om ett smutsigt klädesplagg brukade man säga: A' ser-äut. ljuv B, torrstugulyörn, det ser ut liksom torstugulyörn. lyörn. lyörn kallades även det föremål ljure m., med vilket man stappade till gluggen bet. 5 när torstugan icke användes [= detta för att inte fåglar skulle ta sig in och efterlämna märken i sädeslärarna], bestod vanligen av en säcktrasa med halm ini, och det är väl vid denna "tapp" man liknade det smutsiga klädesplagget. (denna säckbit blev ljure m., bet. 5)

35
34

naturligtvis alldeles kolovart.

Efter längsidorna i torkstugan voro byggda två sädeslärar vid vardera sidan, ovanpå varandra. Mitt på golvet av tilltrampad jord stod rälldpallen, eldpallen, vilken bestod av ett varv nerlagda grästenar.

På dessa eldade man, när man brett ut säden på lavarna. Säden skulle röras om och vårdas, och brasan skulle ses efter tre till fyra gånger pr dygn. Detta arbete kallades te | rōd-i sādē | å | rälld-ettā, att röra om säden och "elda efter".

Beteckning för "att sätta igång kvarnen:

Drä-ō kvenne, dra på kvarnen. Ann drär-
ō klukka säkks, han [mjölnaren] drar på [kvar-
nen] kl. 6.

Uttryck för att tillvarataga vattentillgången:
Malvattnä fönt löp-borvt, "malvattnet" för

rōra...
elda efter

mal-vatten

inte rinna bort.

Uttryck för att kvarnen går långsamt: Kvenne
gor snallut, ~~q~~ kvarnen går sakta. Kvenne
gor dåli, kvarnen går dåligt. Uttryck för
att den går med god fart = eller till beliten-
het: Kvenne gor bra, kvarnen går bra. O
stjär bra, hon skär bra (som kvarnen) skäre
nyhuggen). Kvenne gor fe-fuort, kvarnen
går för fort. Kvenne gor fe fuort, kvar-
nen går alldeles [mycket] för fort.

Det första mjålet man får vid första mal-
ningen efter sedan stenarna blivit hackade
~~kallas~~ riennälndje | renmalningen. Denna
renmalning måste mjälaren själv göra med
egen säd, för att mjölingen skulle fyllas
innan den första kunden kom för att mala,
i annat fall förlorade denne den säd eller
det mjöl som gick åt för de fyll mjäl-

ren-malning
(jfr malning,
bet. 2)

mjölning
(Chino.)

39

rin djenn, för att fylla mjälningen. Ä bru-
kåd kumå no smöstienär äti riennmätrin-
dje, det brukade komma någon småsten
i "renmalningen".

Stamn på mjäl, malet med gamla slitna
^{kvorn}stenar: Swallmjäl / swallmjäl. Ä bli bärä
swallmjälä der ann pläga iena älyöga
kwenn, det blir bara "swallmjäl" [mjålet
verkar "ledet"] när man plägar en slö [nött]
kvarn. Äljäl, malet med nyhuggna stenar
saknar beteckning.

Swall-mjöl

Det mjäl, som sopades av ^{kvorn}stenarna innan
man hackade dem, kallas ävsuöpür, avsopas
[även beteckning för det mjäl man sopar
av den gräddade turnbröds kakan].

av-sop

Kwenne stjär bra, kvarnen skär bra.

Stamn på järnpartiklar som råkat komma i
kvarnen och blivit tillplattade, saknas.

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL. MORA
Frgl. M 43

Kvonne gör tuömt, kvarnen gör tomt. Ku
i tygglan tuöm, nu är "tygglan" tom, = det är
alltså bara det som är mellan ^(stenarna) kvar att mala.

Uttryck för att mala slut en sats spann-
mål innan nästa sats påfyller: chälä-yr,
mala-ur. shäkä-yr, shaka ur. shräpä-
yr, spraya ur = ordentligt, så att det inte
ligger något sädeskorn kvar i "tygglan".

Ku fo du nid i bytt-urum, nu får du
ner och "byta om" = väla säckar. Uttryck
för att kvarnen kastar hela ^{sädes} korn ifrån sig:
Kvonne sädä, kvarnen sädar, Kvonne
gör gruäft, kvarnen gör grout.

Beteckning för "slå igen kvarnen": älä-att
Kvonne, slå igen kvarnen.

Emma i gården förvarade man det malda
mjölet ati errebre, uti i härbret, vanligen
i tunnor, myältunnom, mjältunnor, även i

mala
säda v.
(fo säd f.)

stammfåtom, "standfat" = lagghärl, liknande en tunna i höjd och omkrets, men med rak sidor. Även i säckar förvarade man mjölet, dock inte så allmänt för som nu. Delägarna i kvarnbygget lämnade material och utförde dagsverken i förhållande till sin andel i kvarnen. Man var ibland 5, ibland 10 gårdar om en liten skvaltkvarn. Alla delägarna kallades med ett gemensamt namn för kwennläa, kvarnlaget. Karvstock för kvarnlagets räkning kallades kwennsticka, kvarnstickan. På denna sticka ritade kvarndelägarna sina mark, benämne. Kwennfäuten skulle ä-ann um sticko, kvarnfogden skulle ha hand om stickan. Se skulle kwennfäuten sett-upp o sticko ed dem muäl, tunnur å fiä-lingga, sedan skulle kvarnfogden sätta upp på stickan det de malde, tunnror och fjär-

kvarnlag
kvarnsticka
(Chänni)
kvann-fut

dingar. Dessutom skulle han förvara kvarn-
nyckeln, ombesörja reparationer, sköta rä-
kenskaperna som förekommo, samt sam-
manhålla kvarnlaget till "stämma" när
det var något viktigt som skulle avhand-
las.

Ordningen, i vilken delägarna i kvarn-
laget fingo begagna kvarnen bestämdes
på så sätt: Delägaren fick tingg-₂ i ett
dyngen äld i ett allft, tunga på ett dygn
eller ett halvt. Chindre tid fick man
icke beställa. Det gick alltså inte att på
"beställa malning" för två kappar eller en
fjärding. Skulle man mala så litet, så
fikk ann vä dar å fäsäts kumä millo₂,
så fick man "vara där" [och vänta] och försö-
ka komma emellan.
Beteckning för att vara tvungen att lägga

kvat säckarna i kvarnen och vänta med
malningen till annan dag: Ligg å wennt
üpö mälningg, ligga och vänta på mal-
ning. Säckarna märktes med markatikk^a
markstikka, trästikka med ägarens bomär-mark-sticka
ke inristat med kniv, fastbunden vid säc-
ken med en rem.

Uttryck, som betecknar att många måste vän-
ta på sin tur att få mala: Å i mälü-
träunght, det är "malträngt." Å wa wäl
fullt i mälükallom dar, det var många som
skulle mala där [före mig].

Inga torpare förekommo på orten.

Den första tullkvarnen på orten byggdes vid
Läs fåbodar år 1852.

Mjäl när, mjäl nare. Mjäl närn, mjäl naren.
Mjäl närdrängg, mjäl närdräng. Den hade sär-
skild mjäl nare vid tullkvarnen. Bonden själv

mal-trängt
a. m.
karl

tömde säden i behållaren, skötte om säckarna o. d., men mjölnaren skötte naturligtvis kvarnen.

Mjölnaren avlörades på sätt, att han fick en fjärdedel av den i tull erhållna spannmålen. Dessutom hade han en kontant lön av 25 kr. pr år för "primälning".
När Lås kvarn byggdes [1852], så blevo en hel hop med skvattkvarnar nerlagda. Dessa kvarnars delägareingo rätt, att på den nya kvarnen frutt få förmåla ett visst antal tunnor säd per år. Antalet tunnor varierade efter andelens storlek i skvattkvarnen, en del hade rätt att förmåla 1 tunna, en del $1\frac{1}{2}$ tunna, andra åter, som hade större del i den rivna kvarneningo förmåla ända till 3-4 tunnor pr år. Denna mängd säd som förmaldes "gratis" kallades primälning.

primälning, och för denna malning hade mjölnaren 25 kr. per år i ersättning.

De som hade en åker eller hackskog i närheten av ån eller dammen till kvarnen, och som fingo sin egendom förstörda av vattnet på grund av kvarndammen hade också rätt att förmåla ett visst antal tunnor säd per år. Denna säd räknades också till "primälning", och ingick i mjölnarens 25 kr.s-avvode.

Benämning på den som kom till kvarnen för att få malet: Mälkall, "malkarlar".

Mjölnaren bodde i kvennstugan, kvarnstugan. De som väntade vid kvarnen över en natt bodde i kvengkammaren, kvarnkammaren, tillbyggd till sjätte kvarnbygggraden. Denna var inredd med en stor öppen spis, fyra tvåmansängar, lavir,

lavar, samt väggfasta bänkar.
Kivennstollä, kvarnstallet där de malande
satte in sina hästar.

De som inte voro delägare i skvalthvar-
nen, men ändå malde på densamma,
fingo betala några ören för ett dygn, då
de fingo förmala så mycket säd de kunno
med, ville de mala grovt mjöl, så
kunno de med mycket på ett dygn, skulle
de mala fint mjöl, malde de mindre.

En skvalthvarns avverkningsförmåga var,
när det fanns tillräckligt med vatten,
och kvarnen gick bra, cirka en tunna på
dygn. Man måste också hacha stenar-
na en gång vartannat dygn.

Det fanns en skvalthvarn nästan efter varje
bäck vid by eller påbovall, och dessa
bäckar och åar kallades alltid kivennbetten.

45
47

kvarnbäcken, lillkvennbeck är ett mycket vanligt namn, och det finns icke ett fäboställe som inte har sin lillkvennbeck, lillkvarnbäck.

Barnvis:

J i skuld å mälå,
å se mätt i renn ålä,
å se bygd darnda å tälå,
å se glömd i är te mälå.

Översättning:

Jag skulle bort och mala
och så mötte jag en äl,
och så började den där att tala
och så glömde jag att mala.

mälå v.
(hänv.)

2

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL, MORA
Frgl. M 43

Tillägg till
Landsmålsarkivets frågelista:
Ävvarnar och malning.

1.) Saltstiëna, saltstenarna, med vilka man malde eller krossade salt letade man reda på till husbehov på steniga platser, nere vid Orsaxjön, i fäbodarna o. s. v. Bestod av en vanlig gråsten, men den skulle vara rund och slät, till formen något liknande ett ägg.

Saltsten
(hänvis)

2.) Det hörs tydligt näsjud på o-gudet i norvika.

3.) Med ordet äker avses i Bonäs först och främst uppodlad äkerjord. Men det finns också en särskild plats eller del av Bonäs äkerfält som kallas äkeren. I ädd sku böta så ienn töt äto äkerem, jag skulle bort och så ett äkerstycke på "äkeren".

X. 4). Ämnen till kvarnstenarna letade man reda på i skogen var som helst, omkring fåbodarna eller andra steniga platser. Dessa stenar skulle vara av en lösare sorts grästen, det dugde inte med de vanliga, som voro hårda som flinta, dessa voro för hårda att arbeta i, ä se skuld ä wa iemment werrtjä i dem, och sedan skulle det vara "jämt virke" i dem, = samma sort alltigenom.

5.) I ordet myättrjgla är y-ljudet kortare än i ordet trjgla.

6.) Uppförandet av den första tullkvarnen här [i Säs] påkostades av Sven Ersson och Rombo Sven, båda från Östnor. Kvarnen omändrades och tillbyggdes litet undan för undan, tills Rombo Sven inte längre orkade följa med, Sven Ersson | byggd ätyr ann | =

kvarn-
sten
(Chännv.)

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL. MORA

Frgl. M 43

→ byggde så
stort att han
(delägare) ej
kunde följa
med

~~Be~~ ufur
adv.
bet. e) (bildl.)

Rombo Iven, så att denne måste sälja sin del i kvarnen.

7) Orden sådur och sådär förekomma båda i Bonäs, men sådär är nog det äld-såd f. sta och kanske också det mest använda.

8. De båda uttryckena fē-fuorrt och fē-fuorrt användas båda i Bonäs, och äro de äkta Bonäsmål. De båda uttryckena avse större och mindre grad av hastighet. Fē-fuorrt betyder detsamma som "för fort" på riksspråk, under det att fē-fuorrt betyder ungefär detsamma som "alldeles uppåt väggarna för fort", alltså en större grad av hastighet än fē-fuorrt.

49
x

Tillägg till
Landsmålsarkivets frågelista
Kvarnar och malning.

Folkminnen rörande kvarnar och malning.
Rim, rörande kvarnar.

De gamla skvaltkvarnarna benämndes förr i
mera skämtsam beteckning för gnyöddlar.

A du sitt iena lödiga hwenn,
så mälä ienn maldärkuppens enn,

Har du sett en luden kvarn,

som malar en "maldärkuppä" än = en
sedd mjöl, malet av slösäd och agnar, ofta
även "utgrädd" med hackad halm.

Lwenn,
käitt ätyr hwenn,
minn gammälkäsundjen senn.

Lven
sprang ut ur kvarnen.

Dalarna.
Borås
Mora län

Levson
(Chim)

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933

DAL, MORA

Frgl. M 43

Spisen i kvarnkammaren, då kvarntomten,
kvarntomten stack in näsan genom
dörren och frågade: Är du sitt lainggå
näv?, har du sett längre näsa? Är kallen
kwick, Steffsäd grätmallo bötä nävä
a tuömt hall i sadd: Är du kennt
ictära gröt? Och gubben kwick, slängde
grötsleven i näsan på Tomtgubben och
frågade [sade]: Är du känt hetare gröt?

Vattenhjulet i de första hjulkvarnarna
med horisontalt liggande hjulstock, och
som var försedd med skovlar och gick för
överfallsvatten kallades av gammalt för
klyndjwätügölä, i översättning ungefär
det samma som "tyngdvattenhjul", på grund
av att hjulet roterade av den tyngd vatt-
net hade som fylde hjulets skovlar.
Ett gammalt ordspråk, som i viss mån sam-

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933
DAL. MORA
Frgl. M 43

vatten-hjul
(handv.)

med "gammalskinnyäsen" sin.

Lass!

Wenn?

Tenä lödiga kv-enn.

Lars! [man ropar ens namn]

Ja? [vad vill du?]

En liden kvarn!

Det vanliga uttrycket "en liden kvarn" anses ha uppkommit av, att dessa kvarnar voro gamla och "lidna" av mossor och gammalt mjölsdamn.

Före vistades man i kvarnen dygnet runt under malning, på grund av att det gick så sakta att mala, och det var många som skulle mala. Man brukade ofta på nätterna koka en gröt när man hade något mjöl att koka av. Sent en kväll stod en gubbe från Bonäs och kokade sin gröt i den äppena

52
X

manhänger med "kvornar och malning" är:
fuossmalldärn. Edä wa dä bää non
fuossmalldär, det där var då bara någon
"fuossmalldär", = säger man om något som
är svagt, dåligt, t. ex. kaffe eller säd.

I
malder

Uttrycket har uppkommit av släktnamnet
Fuoss, som voro bekanta för att de alltid
hade dålig säd att mala, ä wa bara malldärn,
därn, = dålig slösäd, uppblandad med
agnar och halm. De båda orden "Fuoss"
och "malldärn" sattes ihop, och därav
bildades uttrycket fuossmalldärn.

Februari 1933.
Rombo Filip Eriksson.

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1933
DAL. MORA
Frgl. M 43

53 x
Malning.

Gällande förhållanden i Bonäs, Mora.

Upptecknat av Filip Rambo, Högforsbruk.

Eftersom Bonäs, som så många andra Mora byar, hade det dåligt ställt med vattendrag, så måste man passa sig och mala sin säd dels med "vårflödet," dels med "höstflödet." Dem warrd fäll tungnä a dö, dö int dem add int watten änäs, dem add ingga stura däma äna tiden så dem dugd ta-inn o wattenä, man blev väl tvungen till det (mala med "höst-och vårvatten") då man inte hade något vatten annars, man hade inga dammar på den tiden som man kunde

57
8

ta in vattnet med.

De små skvallorna voro byggda vid de små bäckar som funnos, därav ha så många mindre bäckar fått namnet kvennhelletsen, kvarnbäcken.

Bäcken i sig själv hade inte så mycket vatten, inte ens under vårflödet, men man försökte hjälpa upp vattenflödet genom att så många diken som möjligt leddes till bäcken. "I långa bäckar (diken) små" -- resonerade man. På sommaren stodo bäckar och diken så gott som torra.

ULMA 5448. Rombo F. Eriksson. 1937
DAL. MORA
Frgl. M 43